

Анатолій Лой, Ілля Давіденко, Ксенія Мирошник, Дар'я Попіль

РОЗУМ ЗА «ЗАЛІЗНОЮ ЗАВІСОЮ»: УКРАЇНСЬКА ФІЛОСОФІЯ ЧАСІВ ПІЗЬНОГО СРСР І СВІТОВА НАУКА

І. Д.: Пане Анатолію, вітаю й дякую, що ви погодилися на це інтерв'ю. Одним із напрямів роботи Студентського товариства усної історії філософії є дослідження української філософії 60–80-х років як цілого. Ми переконані, що лише підкріплені свідченнями очевидців розгляд дослідницьких текстів і архівних документів дозволить створити цілісний образ тієї епохи. Наше сьгоднішнє інтерв'ю присвячене насамперед каналам обігу міжнародної дослідницької інформації й оригінальних джерел в СРСР 60–80 х років. Ви неодноразово у своїх статтях і інших публікаціях торкалися теми філософії в Радянському Союзі, а ваша вельми критична позиція добре відома. Тому наше інтерв'ю почасти буде продовженням розмов, що почалися вже давно, і спрямовуватиметься на тематизацію, уточнення та пояснення нюансів ваших поглядів. А найбільше нас цікавитиме такий аспект, як циркуляція світових наукових ідей, тем і джерел в українській філософській спільноті радянських часів. Але перед тим маємо, за традицією, з'ясувати ваш особистий шлях до філософії. Де ви народилися, в якій сім'ї, де минуло Ваше дитинство?

А. Л.: Я народився 1947 року на Київщині, у селі Козлів (тоді Переяслав-Хмельницького району). Це козацьке село, там жило дуже багато нащадків козаків, зокрема й у моїй сім'ї. Такі села найтяжче потерпали від штучно створеного голоду. Люди до 90-х років не могли говорити про Голод (1932–1933), тому серед моїх ровесників мало хто чув про Голодомор. Майже ніхто про це не розповідав молоді, але ці надзвичайно травматичні спогади немовби витали десь поруч. У моїй сім'ї про Голодомор, що було рідкістю, розповідали, і то дуже часто, особливо бабуся та дід. Ми влаштовували такий «сімейний дискусійний клуб». Дід розповідав про те, що навіть ще раніше, з 1918 року, в селах з'являлися продзагони, забирали хліб. А за спротив розстрілювали на очах у сусідів.

Ці історії я знав із самого дитинства, звідси в мене таке насторожене сприйняття «совкової ідеології». Я знав реальність, ту, що насправді існувала за міражами офіційних газет. Моїм завданням було пам'ятати те, що мені розповідали, і не говорити зайвого. У нас вдома була, а би сказав, демократична атмосфера, і в цьому був певний елемент козацького вільнодумства. Мій дід Трохим був скупуватим на слова. Та коли вже починав розповідати, то поступово розкривав дуже багато, аж поки баба Мелашка вже зупиняла його. Діду хотілося ділитись своїми спогадами. Він служив на початку 1917 року в Петрограді, в лейб-гвардії Миколи II. Там же служив і дід моєї дружини,

© А. Лой, І. Давіденко, К. Мирошник, Д. Попіль, 2021

у мене навіть є фото, де обидва наші діди разом в лейб-гвардійській формі. Мій дід навіть бачив здалеку самого царя. Під час Лютневої революції, будучи молодим солдатом, він ходив на мітинги, аби послухати, що там відбувається, і розповідав мені про це. Він бачив і Троцького, і Керенського, і Львова, усю верхівку революції.

Моя мати була вчителькою початкових класів, а батько керував відділенням колгоспу. Одного дня, року 70-го, завітав до нас директор школи з дружиною. А до мене хтось прийшов із хлопців, зі студентів – я завжди запрошував когось із них до себе. Сидимо за столом, батько наливає. А дід випити не відмовлявся, він був високий і дуже сильний. Зачепили події часів революції, коли ще Ленін був живий. Діда гості запитують, чи бачив він того Леніна. Він і відповідає, що бачив, а директор цей шокований, запрошує його до школи, розказати про Леніна: «То який насправді, – запитує в діда, – Ленін?» А той відповідає, по-простому так: «Що тобі, хлопче сказати? Ленін – то якесь мале, химерне, ще й гаркаве». Директор витримав паузу й каже: «Діду Трохиме, я свою пропозицію все одно не знімаю. Я пришло машину, але хай баба Мелашка, перед тим, як їхати, більше ніж 100 грам вам не наливає, щоб зайвого не сказали».

Я був у діда улюбленцем, бігав за ним усюди хвостиком. Так вийшло, що мій двоюрідний брат, старший за мене (син батькового брата, що загинув танкістом), ріс із дідом та бабою, але не цікавився історіями дідовими. Братові ці історії були не до душі. Натомість я ходив за дідом постійно та уважно його слухав.

Батько мій пройшов усю Другу світову війну, служив у авіації. Вчився в Ленінградському авіаційному училищі. Тоді всі довоєнні хлопці марили авіацією, хотіли бути пілотами. Але батько в училище льотчиків не потрапив, не пройшов комісію: йому сказали, що в нього серце надто слабке. Він потрапив до авіаційного авіаmechanіком, – хтось же повинен і ремонтувати ці літаки. Батько сумлінно провчився, але так і не отримав офіцерського звання, бо за кілька днів до закінчення училища почалася війна: їх завантажили до транспортного літака та відправили на Білорусь. Вони туди прилетіли – аеродром розбомблений. З Білорусі до Москви, від Москви до Сталінграда, Курськ, – він усе пройшов, бачив зсередини всю цю систему....

Одна посада авіаmechanіка була закріплена за командиром полку. Бригада ремонтувала всіх, а в командира був свій особистий. От батька мого й обрав собі командир. Батько був як німець, у тому сенсі, що він усе дуже прискіпливо, чітко робив... Розповідав, що коли Жуков прилітав, починалися репресії. Про це пишуть мало, але це насправду були саме репресії. Так вийшло, що в батькового командира були великі втрати. Тож із чергової наради в Жукова він не повернувся. Жуков наказав: «Расстрелять», бідолаху й розстріляли. А батько залишився авіаmechanіком і при новому командирові полку. Були колосальні повітряні бої, тож пілоти вчилися, покращували техніку, їх готували. Але війна – річ непередбачувана. Нового командира теж викликають до Жукова. Полетів увечері, бо завжди наради тоді були під вечір. Батько в душі вже й не сподівався, гадав, що втратить і його, як і першого командира. Та, усе ж, чекав: так було прийнято, треба дочекатися свого командира. Коли вже почало світати, – це була десь година п'ята, – батько, за його словами, почув за звуком мотору, що це його командир летить. Сідає літак, батько – до нього, витягує пілота з кабіни, а його командир сам не свій. У них були гарні стосунки, вони товаришували, тож командир сказав батькові: «Какая Жуков сволочь!» А згодом розповів, як зайшов, а там – сидить той ведмідь, одразу кричить на тебе матом, не слухає, не дає висловитися. Командир уже був за крок від розстрілу. Але хтось там знайшовся, заступився за нього, мовляв, той ще надто молодий, нехай ще політає. Жуков йому: «Ну, хорошо, пацан, иди, считай, что тебе повезло». Доки батько не розповів

мені цю історію, я постійно дивувався, чому він так часто говорив «Какая Жуков сволочь», у той час, коли Жукова всі прославляли!

У них в полку було сім чи вісім героїв Радянського Союзу. І весь час всі вони були за крок до розстрілу, їх усіх могли розстріляти в будь-який час. Батько на власні очі бачив цю систему та її зворотну, справжню сторону. Так він став затягнутим антисталіністом і інакше, як деспотом, Сталіна не називав. Я особливо цінував його відвертість. У нас із ним були чудові стосунки, я таких, здається, ні з ким більше не мав. Навіть як був уже студентом, аспірантом – ні з ким поговорити так відверто не міг. Він не любив і цю комуністичну партійну систему, бо вважав, що ніколи люди жити нормально не будуть за такої системи. Люди живуть найкраще там, де панує демократія, – це для нього була аксіома. Наприкінці війни вони вже бачили, як живуть в інших країнах, а тут – деспотія... Дехто наївно вважав, що, коли б Ленін довше прожив, Сталіна не було би при владі, й от тоді було би краще... А тато казав, що й Ленін, і Сталін – це одного поля ягоди.

Шкільні роки

Д. П.: Яку школу або школи ви відвідували? Які дисципліни в шкільні часи Вас цікавили найбільше, а які найменше? Чи стала ваша шкільна освіта надійною базою для навчання в університеті?

А. Л.: Захоплення дисципліною виникає в залежності від того, хто викладає. Наприклад, у нас був прекрасний учитель історії, хоч і трохи фанатичний стосовно німців, а математику викладав мовник. Добрий чоловік, але не дуже потужний математик. Потім я в цій галузі й відстав. Коли перейшов з нашої «восьмирічки» в загальноосвітню школу в селі Студеники, відчував, що ми з моїми односельцями там – учні другого сорту, тож мотивації вчитися зовсім не було. Я мав добрі оцінки, але в навчання не вкладався, як то кажуть, повністю.

Потім, уже в університеті (1966), я знову зіштовхнувся з математикою. Викладав її Федір Сидорович Гудименко, якого ми називали «Дід». Тоді, власне, я відчув: якщо ти тупий в математиці, філософа з тебе не буде. Тож узявся завзято наздоганяти те, що попропускав. І кінець-кінцем склав Діду іспит на відмінно. Перед іспитом нервувався та пообіцяв своєму другові: якщо складу на відмінно, поведу його до ресторану. І таки повів! Ми обоє були вперше в ресторані. Це був, здається, «Жовтневий». Потім я математику вчив і складав без проблем. Було таке, що, коли ми ходили до кабінету прослуховування німецьких текстів в університеті, у Жовтому корпусі, то всі слухали німецькі тексти, а я розв'язував домашнє завдання з математики, і там само два-три «кадри» в мене його переписують (сміється). Отак викладач мене заразив інтересом до його предмету! Я просто був залюблений в це і надзвичайно його шанував. Коли почалися гоніння в 70-ті, Гудименку приписали український націоналізм (а він таки був українолюб). Тож, урешті, попри неабиякий авторитет у математиці, з університету його вигнали.

Хімік теж був чудовий в університеті, Павлов, дуже суворий. Він та його предмет також мене захопили. Пам'ятаю, перед іспитом якась дівчина підходить до Павлова і питає: «А на каком языке вы принимаете экзамен?» А він відповідає: «А вам какой подойдет? Русский, украинский, французский, английский, немецкий и даже если хотите отвечать на латыни – я вас тоже пойму». Він був дуже інтелігентний, і мова в нього була вишукана. Виявилось, що Павлов був професором ще в довоєнні роки, а потім – в університеті під час окупації, бо треба ж було на щось жити. Коли червоні повернулися, то, слава Богу, не розстріляли та в тюрму не посадили. Проте зняли всі звання, академічні ступені. Йому дозволили захистити кандидатську десь аж 57-го року, уже при Хрущові, і сказали: «Кандидата наук тобі буде досить». І це, зауважте,

було ставлення таке до справді вишуканої людини, яка знала багато мов і мала блискучу освіту. Це другий не-філософ, перед яким я знімаю капелюха. Із таким викладачем ти слухаєш не тільки курс хімії, а береш щось більше, тобі передається якась особиста шляхетність цієї людини, вона тебе збагачує.

К. М.: *Наважуся стверджувати, що провідним співрозмовником для вас є німецька філософія. І при цитуванні німецьких філософів ви посилалися на оригінали ще в працях радянського періоду. Як ви вивчили німецьку мову?*

А. Л.: Німецьку я вивчив у школі (потім, звісно, я її вдосконалював у часи студентства й аспіранства, не тільки відвідуючи заняття, а й навчаючись самостійно – через самостійне читання філософських текстів). У СРСР раніше скрізь у школах вивчали німецьку мову, проте пізніше в містах почали викладати переважно англійську, коли змінився потенційний супротивник. А в селах так і залишилася німецька. Якимось у посла Німеччини був приватний прийом, куди запросили здебільшого підприємців, але також мене та ректора Києво-Могилянської академії. Захід був дуже солідним, було важко поспілкуватися з усіма, з ким я хотів. Проте під час «неофіційної частини», тобто спілкування на «курилці», коли ми опинилися в більш дружній обстановці, була можливість краще познайомитися зі всіма запрошеними. І ось, до мене підійшов чоловік, здається, він був секретарем посольства, і спитав: «Ви, мабуть, закінчили сільську школу?» Він знав, що німецьку вивчали саме в сільських школах, тому швидко здогадався. До речі, мій шкільний вчитель німецької був дуже цікавим: схожий на німця й із неймовірним почуттям гумору. Його син служив у розвідці КДБ і був, я так здогадуюсь, одним із резидентів у Німеччині. Але та служба виявилася настільки важкою, що він приїхав з інфарктом і рано помер.

Філософський факультет

К. М.: *Ви є випускником філософського факультету університету Шевченка. Чи стали ви студентом одразу після закінчення школи? Можливо, вам довелося служити в армії або працювати?*

А. Л.: Після закінчення школи, у 1965-му, я вступав на історичний, але неуспішно, і слава Богу. Уже пізніше, коли я «крутився» в університетському середовищі, відчув, що історичну науку в СРСР угробила історія КПРС: доктринальна, неконцептуальна, в якій не було місця дослідженню чогось нового. Усі мали триматись «офіційної лінії». Тож після школи довелося рік попрацювати трактористом. І цей рік однозначно пішов мені на користь: я змужнів, бо то була важка чоловіча робота. Я виріс, роздався в плечах, і коли наступного року вступив до університету, багато хто вважав, що я після армії прийшов, хоча я й не служив. Кумедно, що навіть на військовій кафедрі так думали!

К. М. *Отож ви вступили на філософський. Який був імідж філософії, як її тоді сприймали? Вона, напевно, асоціювалася передовсім із марксизмом. А ви, як свідчить попередня розповідь, зростали в середовищі, негативному щодо цієї системи.*

А. Л.: Стосовно філософії, то, безперечно, із марксизмом вона асоціювалася. Однак, на відміну від історичного, на філософському були Ігор Бичко, Володимир Шинкарук: вони відродили філософський факультет. Коли я подав документи, мав коротку співбесіду з Шинкаруком, що тоді був деканом. Я зайшов, і він мене запитав: «Ти чого на філософський вступаєш? Ти хоч щось читав?» Я йому щось верзу про те, що я читав, а він мені розсміявся в обличчя (сміється). Але запам'ятав. І коли я отримував після першого іспиту «п'ятірку», привітав мене.

Коли я вступив на філософський, німецьку класичну філософію там викладав саме Шинкарук, і це був курс, який вразив мене, мабуть, найбільше. Молодий, гарний, талановитий, Шинкарук, як то кажуть, аж «іскрився», і тому всіх захопив німецькою класикою, Гегелем (я відвідував його лекції «поза планом», бо був іще першокурсником). Тоді узагалі панувала ейфорія щодо німецької класики, студенти не зважали на марксизм, дивилися на нього зверхньо. То щоби трохи підняти престиж Маркса серед студентів, Шинкарук сам почав читати в рамках курсу історії філософії марксизм, зокрема й праці молодого Маркса. Після університету (1971) так вийшло, що він узяв мене до себе у відділ діалектичного матеріалізму в Інституті філософії, за що я йому надзвичайно вдячний.

Коли ж я був на третьому курсі та вивчав німецьку класику за програмою, нам цей предмет викладав Михайло Булатов. Він був улюбленим учнем Шинкарука: молодий талановитий викладач, улюбленець усього філософського факультету. Пам'ятаю, що він почав викладати в 1968 році, я бігав на його семінари, гуртки, адже тоді була дуже інтенсивна гурткова робота. Студентських гуртків було чимало, але всі хотіли потрапити до Булатова та до його друга, Анатолія Канарського, який був естетиком-гегельянцем і теж блискучим викладачем.

К. М. Які провідні риси Булатова як викладача ви б відзначили?

А. Л.: Передовсім Булатов займався Гегелем, причому займався так, як мало хто ще: він детально «розжовував» кожне поняття, розрізняв, дуже глибоко над ними рефлексував, вибудовував зв'язки між ними. Зрештою, філософія як така має справу насамперед із зануренням у природу понять. Наведу приклад: у молодого Гегеля (доби дружби з Шелінгом), саме зараз ці тексти перечитую, зустрічаємо ідею побудови (на противагу Канту та, особливо, Фіхте) філософії без суб'єктивізму, без особистісних амбіцій. І якщо, на думку Фоєрбаха, Шелінг іде згодом до філософії тотожності, філософії *indifferenz*, то Гегель якраз буде свою філософію як філософію *differenz*, філософію відмінності. Уже для молодого Гегеля важливим є те, що ми дивимосся на будь-яке явище очима поняття, експлікуємо будь-яке явище як поняття. Так виявлялась його теза щодо тотожності мислення та дійсності. Усяка ж тотожність вимагає наступного кроку – диференціації. Це і є *differenz*.

І це є розрізнення на стику з реальністю, де сама реальність показує межу, адже сходяться тут не поняття з поняттям, а поняття з реальністю. Саме це важливо для Гегеля: занурюючись у поняття, мусимо побачити, що в ньому йдеться про саму реальність. Коли читаєте ті фрагменти «Феноменології духу», де йдеться про перевернутий світ, тобто надмірне захоплення розсудку встановленням законів, Гегель каже, що треба вміти самому собі ставити межу, бо інакше ми приречені впасти в регрес законів. Поставити ж цю межу можна лише вгледівши в понятті саму реальність. Невідповідність у самій реальності, своєю чергою, примушує її до зміни, бо тепер, суперечачи собі в понятті, вона суперечить сама собі. Шкода, що більшість радянських дослідників Гегеля торочили про «єдність і боротьбу протилежностей» замість намагатися справді тонко розуміти цього мислителя, як намагався робити Булатов.

Мені пощастило, коли я прийшов у відділ діамату до Володимира Іларіоновича, останній запросив туди також і Булатова. Поза Інститутом, насамперед в університеті, було багато заздрісних і недоброзичливих до Шинкарука осіб, які також зверхньо ставилися до Булатова й Канарського. Зокрема, через це, коли Шинкарук став директором Інституту філософії, він одразу забрав туди Булатова. Канарському Володимир Іларіонович також пропонував перейти, проте той довго вагався. І так, урешті, і не встиг наважитись, раптово померши від інфаркту.

І. Д. Чи доводилося вам брати участь у міжнародних студентських обмінах?

А. Л.: Так. Мені пощастило 1969 року відвідати Ляйпциг, тодішня НДР, у складі студентської делегації. Перед тим східнонімецькі студенти приїздили до нас. Але це був єдиний мій виїзд за кордон, аж до часів незалежності. Той унікальний студентський досвід не вдалося повторити ні коли я був кандидатом наук, ні під час роботи над докторською.

Інститут філософії

І. Д.: Розкажіть нам про Інститут філософії, яким ви його пам'ятаєте. Хто визначав напрями досліджень, яка панувала атмосфера, чим захоплювались та про що дискутували вчені?

А. Л.: Маю зазначити, що штатним співробітником Інституту я був порівняно недовго, з 1971 по 1977 р., потім перейшов викладати на кафедрі філософії АН УРСР; а 1981-го – у Вищу партійну школу при ЦК КПУ. 1991-го я став професором на філософському факультеті, а з 1995 по 2012 рр. очолював там кафедру теоретичної і практичної філософії. Але активні зв'язки з Інститутом філософії я підтримував принаймні до 1991 року, брав участь у розробці їхніх планових дослідницьких тем.

Якщо йдеться про Інститут філософії 60–80-х, то, звісно, нам слід говорити про двох його очільників, які сформували це середовище й атмосферу в ньому: про Павла Копніна й Володимира Шинкарука.

Копніна запросили до Києва в 1958 році на прохання тодішнього завідувача лекторської групи при ЦК КПУ. Тоді Копнін був завідувачем кафедри філософії Академії наук СРСР, а раніше (1947–1955) працював на кафедрі філософії Томського університету. Його талант помітили під час засідань редколегії «Вопросов философии». До Києва запросили, щоб розвивати саме київську філософію. Копнін не був призначений одразу директором Інституту філософії, а став завідувачем кафедри філософії Київського політехнічного інституту, де, власне, уперше прочитав курс «Вступ до марксистсько-ленінської гносеології». Тоді Копнін спричинив фурор, аби потрапити до аудиторії, необхідно було прийти раніше (як мені розповідали), щоб зайняти місце. Здається, з радянських філософів лише Мераб Мамардашвілі користувався такою ж популярністю. Уже за рік Копнін став завідувати в університеті Шевченка кафедрою, яка сьогодні має назву кафедри теоретичної та практичної філософії¹, читав там лекції, спецкурси, зокрема й у Інституті підвищення кваліфікації, у тому ж Жовтому корпусі, де розташовувався й філософський факультет, згодом (1962) очолив Інститут філософії.

Копнін чудово знав німецьку класику, був, як і його вчителі з МДУ та МІФЛІ (ті, звісно, що уникли репресій), кантіанцем. Це, до речі, вирізняло їх із Шинкаруком, який був передовсім гегельянцем, хоча також добре знав і Канта. До слова, для Булатова також часто поставало питання про те, хто є більш актуальним, Кант чи Гегель, і найчастіше він обирав Канта. Зрештою, незалежно від того, Кант чи Гегель були в різний час привабливішими для різних дослідників, в Інституті панував культ німецької класики. Дискусії, які підживлювали захоплення німецькою класикою (а воно перетворилося на загальне), відбувалися буквально на моїх очах. У 60-х провідною вважалася тема «єдності діалектики, логіки та теорії пізнання», щодо якої дуже активно дискутували. Але на початку 70-х вона вже відходила. Як на мене, це порожня проблема, але сама дискусія була потрібна, адже вона легітимізувала «нормальну філософію».

¹ Тоді – кафедра діалектичного та історичного матеріалізму, створена внаслідок злиття двох раніше окремих кафедр.

Останню було легше вписати в межі цієї трійстої діалектики, ніж у прокрустове ложе примітивної «ленінської теорії відображення».

Копнін досліджував явище марксистської гносеології. Узагалі, саме він відродив актуальність старого терміна «гносеологія», ігноруючи, насправді, сучасний йому радянський марксизм, зосереджений на «теорії відображення». Його гносеологія була певним симбіозом раннього марксизму, Гегеля, Канта, точніше навіть кантіанства, а також критичного раціоналізму Попера.

Копніна багато критикували. Наприклад, його критикували за звертання до Попера, адже той був дуже суворим антимарксистом. Проте Копнін легко відповідав на такі закиди. Коли його критикували за нібито спотворення марксизму, він відповідав майстерно, демонструючи прекрасне знання Маркса, значно глибше за знання, доступне його критикам. Він не лише мав здатність дуже тонко відчувати реальність, а й узагалі був чудовим лектором, полемістом. Критикою на лекціях і круглих столах, на жаль, це не обмежувалось. У ті часи поширеним було таке ганебне явище, як «анонімки», на які досить часто реагували відповідні інстанції. Так, на Копніна «анонімки» приходили не рідко, однак йому, зокрема завдяки добрим стосункам із високими посадовими особами в ЦК КПУ, вдавалося уникати можливих наслідків.

Д. П.: Копнін був постаттю «внутрішньосоюзною», так би мовити, чи мав і міжнародний авторитет?

А. Л.: Він часто їздив на різні міжнародні семінари, збори, і не лише сам, а й брав із собою колег, якщо тільки випадала така нагода. А після повернення розповідав про події у своїй особливій манері, артистично. Було враження, ніби потрапляєш на виставу. Копніна знали й поважали, у тому числі за кордоном. Наприклад, на одному з Гегелівських міжнародних симпозіумів (це десь 1969–1970 роки) на одній секції виступали Гадамер і Копнін, що свідчить про величину останнього. Він входив і до складу правління міжнародних філософських об'єднань, представляючи там СРСР. Значно пізніше, вже за незалежності, коли я очолював Кантівське товариство, у нас були семінари, які я називав Kant Seminare unter den Kiewer Kastanien². На ці семінари до нас приїздив Вольфганг Рьод, і коли я згадував про Копніна, він постійно просив розповісти про нього більше.

К. М.: Отже, і за характером, і за знаннями, і за авторитетом, Копнін був безумовним лідером?

А. Л.: Загалом, можна сказати, що Копнін створив наш Інститут філософії, його вілну атмосферу, в якій відбувалися дискусії, робилися дослідження, розвивалася думка. Але найголовніше – він пропагував «нормальну філософію». Звісно, праці, які він написав, були важливими й навіть популярними (один з примірників праці «Вступ до марксистсько-ленінської гносеології» навіть викрали з бібліотеки). Проте важливо наголосити на створеній ним атмосфері, яка породила якнайкращі з можливих у ті часи умов для розвитку філософії.

Крім атмосфери, Копнін ще й підібрав чудові кадри. Тож Шинкарук уже прийшов на підготовлений ґрунт і продовжив курс, заданий Копніним. Загалом я вважаю, що Шинкарук досить добре розумів Копніна, проте між ними існувало, якщо так можна сказати, *fein Unterschiede*³. Тому Шинкарук не просто продовжив лінію свого попередника, а й уніс щось своє. Наведений шойно вислів, до речі, належить шанованому

² Кантівські семінари під київськими каштанами (нім.).

³ Тонке розрізнення (нім.).

мною П'єру Бурдьє, філософу й соціологу, який зміг вдало синтезувати феноменологію й неоструктуралізм і використати це в соціології. Я зберігаю німецьке видання його лекцій, читаних в Америці, де й зустрічається цей зворот.

Д. П.: *Складається стійке враження, що в Києві Копніну велося значно легше, ніж у Москві. Його очевидно «підвищили», зробивши директором московського Інституту філософії, але там він не мав такої владної підтримки, як у Києві? Чи не сумував він за Києвом?*

А. Л.: Коли Копнін навесні 1968-го став директором Інституту філософії АН СРСР у Москві, він часто навідувався до Києва, адже це місто дуже любив і часто казав, що саме Київ зробив його тим, ким він є. Так, зокрема, коли приїздив, він читав лекції в Інституті підвищення кваліфікації, які я часто відвідував. До цього інституту здебільшого приїздили зі всього Союзу доценти, яких, підкреслюючи їхню неграмотність, називали «железные доценты». Копнін завжди дивився на них з певним азартом, очікуючи на чергові закиди.

Ставши директором московського Інституту філософії, він намагався й там створити таку ж атмосферу живої дискусії, однак у Москві умови для нього виявилися значно суворішими. Копнін перебував під постійним тиском, унаслідок якого тяжко захворів і невдовзі, на жаль, помер. Пам'ятаю, що саме в той день, коли отримував свій університетський диплом, я почув цю сумну звістку. Після цього в московському Інституті філософії впродовж двох років не могли знайти нового директора, хоча там було значно більше кадрів.

К. М.: *Відзначена вами особлива атмосфера, створена Копніним, мабуть, залежала ще й від часу, що був децю ліберальнішим, ніж у 70-ті роки?*

А. Л.: На початку 70-х років минулого століття, одразу після смерті Копніна, почали ретельніше перевірятись тексти, які писалися в московському Інституті філософії, аби не допустити «вільнодумства». Пізніше ця доля спіткала й Київ. Звісно, це було несподіванкою для всіх наукових співробітників Інституту і для самого Шинкарука, який з літа 1968 року очолив Інститут.

Саме в 1972 році, після зміни керівництва ЦК КПУ, коли до влади прийшов Щербинський, посилювався тиск з боку партії. Василь Лісовий, філософ і дисидент, який на той час займався філософією мови, не витримав таких обмежень і разом зі своїм другом Євгеном Пронюком пішов на відкритий конфлікт із політикою партії. Невдовзі його та Пронюка заарештували, а крім цього почали шукати їхніх «поплічників» в Інституті. Щотижня до нас приходили представники міськкому та райкому партії, погрожували «зачистками». Погрожували також і особисто Шинкаруку тим, що звільнять його з посади та відправлять працювати до іншого міста.

К. М.: *Чим, на вашу думку, відрізнялась атмосфера в університеті Шевченка від атмосфери, яка панувала на той час в Інституті?*

А. Л.: Боюся сказати грубо, проте на той час, порівняно з Інститутом, в університеті я відчував себе ніби серед пігмеїв: там не було пошуку, панував, за деякими винятками, суцільний конформізм. Саме тому, за можливості, Шинкарук запрошував багатьох талановитих викладачів до Інституту, а ті, хто лишався, були перевантажені зайвою роботою й не могли нормально працювати. Наприклад, той самий Канарський читав лише лекції з естетики, а семінарів у нього не було зовсім. Звісно, в університеті залишались талановиті дослідники, наприклад, Анатолій Савченко, який чудово знав німецьку й читав Канта в оригіналі, що було рідкістю на той час; Анатолій Трубенко, який захистив якісну дисертацію, проте не реалізував повністю свої здібності. Однак загалом університет тоді значно відставав від Інституту.

Звісно, в Інституті філософії теж потрібно було писати на «ідеологічно вивірені» теми. Очевидно, що таким чином реалізувати себе важко. Але слід розуміти, що обмеження ідеологічного характеру були цілком реальними, їх надто відверте порушення означало серйозні неприємності, а то й репресії. Тому здебільшого люди побоювалися займатись чимось аж надто ризиковим, бо за це довелось би відповідати. Усі дослідницькі праці захищалися публічно, до того ж і всі рецензенти виступали публічно. Але в певному сенсі мені подобалася відкритість, що панувала в Інституті: наприклад, на засідання Вченої ради могли потрапити навіть просто зацікавлені в тій чи іншій темі. Та навіть із інших міст приїздили дослідники, які, швидко владнавши свої справи в рамках відрядження, поспішали бути присутніми на засіданні Вченої ради. Звісно, така свобода була найбільш поширена за часів Копніна, проте згодом лише притлумилась, а не зникла зовсім.

Вплив класики

І. Д.: Пане Анатолію, які саме праці, ідеї та мислителі справили найбільший вплив на ваше становлення як фахівця?

А. Л.: Якщо казати про сучасніших авторів, то це, зрештою, всі, кого я читав, адже все, з чим ти працюєш, так чи інакше впливає на тебе. Зокрема, це Гадамер і Габермас, про яких ми говорили; це, безперечно, Гайдегер; це Арндт і Гусерль, і цей перелік, урешті, можна продовжити всіма, про кого я писав. Як не дивно, але в контексті цьогогорічних подій, зокрема 250-річчя від дня народження Гегеля, хотілося б радше поговорити про класику.

Якщо казати про класику, то це, безперечно, німці: Кант, Гегель, Маркс. Маркса, до речі, будучи студентом, я перечитав дуже багато, читав по томах, один за одним, і про це не шкодую. От пам'ятаю, наприклад, працю «Критика Гегелевої філософії права», досить обсяжна, зо півтори сотні сторінок. У нас знають здебільшого лише «До критики Гегелевої філософії права», але це інша, значно коротша праця. «Критика Гегелевої філософії права» й досі є обов'язковим елементом викладання філософії права в німецьких університетах: вона містить просто блискучі повороти думки.

Гегелеві «Основи філософії права» так само вплинули. Це взагалі вершина практичної філософії великого філософа, створена під впливом Аристотеля. Узагалі, Гегель, на моє переконання, був натхненним аристотеліком. На цей практичний аспект Гегелевої філософії в нас майже не звертали уваги через оту панівну тріаду «діалектика, логіка, теорія пізнання». Так от, практична філософія, якщо сказати коротко, це разом узяті етика, політика, економіка. Хіба що в Новий час ця схема трохи змінюється, бо економіка зі сфери приватної стає сферою публічною. Ту саму тріаду бачимо також у Арндт і, до певної міри, у Гайдегера, особливо якщо звернути увагу на їхнє листування. І от, у листуванні, Арндт, наприклад, питає Гайдегера, чому етос він пов'яже з відносинами. Гайдегер пояснює цю зв'язку через семантику. Власне, тема етосу – це те, чим я займаюся протягом останніх десяти років, тому цей момент мене захопив, і я вирішив «копати» глибше. Зрештою, я зрозумів, що все впирається в тему *Sittlichkeit*, отже й у Гегеля. Першим же, хто прочитав Гегеля через його практичну філософію, став Йоахім Риттер із його класичною працею «Метафізика і політика» (*Metaphysik und Politik: Studien zu Aristoteles und Hegel*), яку німці 2010 року на моє прохання подарували факультету. Унаслідок цього повороту, що відбувся в середині 60х років, Гегеля стали читати через його практичну філософію, що пройшла до нього через Вольфа як своєрідного медіума, хоч Гегель його ніде не згадує. Сам Гегель бився

над тим, як зробити практичну філософію не просто компендіумом окремих дисциплін, – етики, політики та економіки, – а об'єднати ці дисципліни довкола однієї магістральної лінії. Цією лінією, власне, і став етос, який в Гегелівій термінології отримав назву *Sittlichkeit*. Зараз я працюю над статтею, в якій хочу дати свою інтерпретацію цього сюжету Гегелевої філософії. Колись я навіть думав зробити монографію про етос після того, як в 2013-му прочитав курс лекцій в Могілянці. Але потім, вже коли прочитав цей курс, вирішив зайнятись ревізією теми рефлексії в «Науці логіки». Думки про ту монографію ще є, тож, як говориться, ніколи не кажи ніколи. Ще раз мушу сказати: шкода, що Гегеля в нас надто глибоко ніхто не читав.

Ще в Гегеля є цікава тема природної моральності або природного етосу. Зокрема, у «Феноменології духу» зазначено, що існують два типи моральності: жіноча, більш внутрішня, і чоловіча, більш інституціоналізована. Жіноча спрямовується до сім'ї, а чоловіча – до інститутів, насамперед ринку та держави. Цю бінарність моральності можна бачити вже в Софокла: якщо Антігона є природно-моральнісним началом, що прагне незалежно від обставин поховати брата, бо це – священний припис, то, на думку Креонта, що виражає начало чоловіче, брат Антігони негідний того. Він підняв свій меч проти батьківщини й тому не має права на поховання. І от що цікаво: ми звикли, що в Гегеля щось при зіставленні неодмінно виявляється вищим і знімає нижче, однак тут – ні, і саме це надзвичайно цікаво. Обидва типи моральності залишаються, просто чоловічий частіше видно, натомість, жіночий приховується, виходячи на яв лише іноді. На цю концептуальну особливість Гегеля свого часу звернув увагу Лукач, побачивши цю трагічність моралі: чоловіче не долає жіночу мораль силою, йому не вдається цього зробити. Та й, зрештою, якщо подивитися на нашу сьогоденішню ситуацію, ми побачимо, що ці два типи моралі й нині співіснують. Ба більше, їм, як моменти, відповідають різні феномени людського життя: наприклад, до природної моральності належать праця та мовлення (*die Rede*). У нас, наприклад, моральність жіноча зараз нагадує про свою вагу.

Бінарність моральності виявляється ще в одній модальності, модальності спільноти та суспільства. Я ж, як «германофіл», читаю німецькі газети зранку, а іноді й увечері. І я бачу, що, наприклад, коли німці протестують проти міграції, боючись, що німецьке суспільство стане суспільством мігрантів, протест відбувається з позиції *Gemeinschaft*, спільноти, виразника природної жіночої моральності. І ця боротьба, це зіткнення двох моральностей є, зрештою, *das Shicksal*, долею, незалежно від того, якими партіями репрезентуватиметься той чи інший тип моральності. Це є те, що Гегель назвав трагедією моральності, тим, що вище нас. І саме це Гегелівське *Sittlichkeit*, особливо в цьому розрізі, – це просто феноменально. Крізь цю оптику ми можемо повновому розглянути посталу наприкінці XIX століття опозицію спільноти й суспільства, де спільнота репрезентується *das Volk*, народом, який можна втратити на цій же землі. Це, мені здається, варто розуміти крізь призму своєрідної доповнюваності, і Гегель, складається враження, розумів це саме так: не все в нього йшло через *Aufhebung*, «зняття», як його перекладали російською. Саме оці моменти я зараз хочу виписати, насамперед для самого себе. Якщо вийде моя монографія з великою кількістю моїх статей, об'єднаних довкола в тому числі теми емпатії, а Бойченко та Кебуладзе дуже активно мене підтримують в її підготовці, там можна буде детальніше ознайомитись із цими міркуваннями. І от перші дві статті монографії якраз починаються з теми симпатії та емпатії. Вони [теми], до речі, обговорюються сучасними фахівцями з еволюційної біології в контексті того, що далеко не завжди ми можемо спостерігати стерео-

типну міжвидову боротьбу, натомість часто стаємо свідками навіть міжвидової емпатії. Урешті, ці теми можуть прислужитись і в контексті віднайдення нових визначень людського, бо в цьому зараз є потреба: раніше, наприклад, писали, що людина – це істота розумна, а нещодавно мене вразила одна німецькомовна публікація, назва якої містила формулювання «розумні істоти й людина також».

І. Д.: *Як ви думаєте, чи може Гегелів сюжет бінарної моральності служити (в контексті відповідної гегелезнавчої дискусії) аргументом на підтвердження інтерпретації *Aufhebung* як неповного?*

А. Л.: *Aufhebung* в нас часто перекладають як «зняття», «знямати», але справа не стоїть так, боцїмто предмет цього-таки *Aufhebung* було знято та забуто. Він, натомість, входить у наступну форму. Відповідно, жіноче не знімається, а зберігається в чоловічій моральності. Гегель правильно поставив питання. Пам'ятаю, у нього є невелика робота «*System der Sittlichkeit*», названа так Розенкранцем: там Гегель, зокрема, пише що працю, момент природної моральності, ми робимо нашим природним началом. Тут Гегель вводить додаткове поняття на прояснення ролі *Sittlichkeit*: він пише, що це є наша друга природа як те не-природне для нас як біологічного виду, що стає цілком природним для нас як для людей. Це є перший етап, природна моральність, що вже згодом переходить і поширюється на сферу сімейного життя та продовжує в нас існувати вже на етапі організації суспільства, не зникаючи, а притлумлюючись і, до певної міри, підкоряючись, зберігаючи при цьому, як я казав, можливість виявитись у повну силу.

Міжнародні контакти

К. М.: *Ви казали, що Копнін та інші співробітники Інституту брали участь у закордонних наукових заходах. Наскільки загалом у ті часи були поширені міжнародні наукові контакти? Чи приїздили іноземці до Києва? Наскільки толерувались неформальні контакти на кшталт листування?*

А. Л.: Якщо говорити про міжнародні контакти та приїзд іноземців до Києва, то примітно, що за часів активної роботи Копніна, наші зарубіжні колеги почали дедалі частіше відвідувати Київ. У Москві все було під суворим наглядом, а от у Києві допускались дискусії, та ще й які! Назву одну з таких, що відбулася 1965 року (мені розповідали про неї Ігор Бичко і Олександр Яценко). Участь у ній взяли радянські та югославські філософи, з журналу «*Praxis*», зокрема Гайо Пётрович і Предраг Враницький. Ці філософи мали зарубіжну освіту, читали тексти в оригіналі й не зважали на вказівки своєї партії. І хоча режим Йосипа Броза (або Тіто) був доволі суворим, усе ж вони були більш незалежними, ніж ми в СРСР. Тому Копнін постійно шукав можливості запросити зарубіжних колег хоч на декілька днів, ніби демонструючи, що йому недостатньо «напіввідчиненої квартирки в Європу», йому потрібне ціле «вікно». Звісно, у цьому сенсі Копнін був для мене кумиром, його відкритість, публічність викликала повагу.

Д. П.: *Шинкарук у цьому плані не відрізнявся від Копніна?*

А. Л.: Володимир Пларіонович, порівняно з Копніним, не виявився настільки ж комунікабельним. Я би сказав, що він був інтровертом і, безперечно, дуже талановитим філософом. Шинкарук говорив, що наша філософія – це частина світової філософії, і це слід мати на увазі. Він говорив, що не треба зациклюватися лише на вітчизняному контексті, і, звісно, вітав наш вихід за його межі. Доказом цього може служити те, що Шинкарук ще за свого деканства в КДУ взяв собі в аспіранти Євгена Причепія, мого товариша. Причепій висловив бажання писати дисертацію про Гусерля, і це була перша в Україні та лише третя в усьому Союзі праця на цю тему. Першу написала Неллі Мотрошилова, другу Зураб Какабадзе (на мою думку, це була насправді прекрасна

робота, краща, ніж у Мотрошилової). Коли Євген опублікував свою роботу, вона мала доволі загальний характер, можливо, навіть з елементом оглядовості, та позаяк він добре володів англійською й німецькою, то «пропахав» усі можливі джерела, як той добросовісний піхотинець, пропустив цю роботу крізь себе, попутно пробиваючись крізь перешкоди. Шинкарук, узявши його своїм аспірантом, не обмежував Євгена ні в чому, навіть концептуально. Я знав випадки, коли Шинкарук концептуально обмежував своїх підопічних. Я це спостерігав особисто, бо працював із ним в одному відділі та бачив дискусії між ним і його аспірантами. Як на мене, і це був не лише мій погляд, аспіранти часто наводили доречні аргументи щодо свого бачення та концепції, проте Шинкарук відмовлявся приймати альтернативний підхід: «роби лише так як, я тобі сказав, і ніяк інакше». Один із його аспірантів, Іван Мусієнко, не витримав цього тиску й пішов з Інституту. Проте, як істинний християнин, не намагався помститись і не тримав образи. А пізніше, будучи на впливовій посаді в ЦК КПУ, навіть інколи допомагав Шинкаруку, коли той звертався до нього.

Але до Причепія Шинкарук ставився зовсім інакше, лише «ніс над ним парасольку», оберігаючи від зайвих труднощів, і не заважав. До речі, Копнін також знав Причепія та поважав його за те, що той вибрав таку важку, малодосліджену тему, *будучи в Києві*. Євген розповідав мені, що одного разу він ішов вулицями Києва й раптом почув, як хтось з іншого кінця вулиці кличе його на ім'я та просить зупинитись. Це якраз і був Копнін, який помітив мого друга та хотів привітати із захистом такої складної дисертації.

Отже, з іноземцями ми, тодішні українські філософи, контактували не часто, однак і не надто рідко. І ми їздили до них на заходи, і вони приїздили до нас. Ясна справа, що мені йдеться переважно про країни соціалістичного блоку, проте траплялись і контакти поза цим блоком. Щодо неформального, приватного спілкування, то певний зв'язок, комунікація інколи встановлювались, проте це були справді ексклюзивні випадки, а назагал це зовсім не віталось. Інша справа – контакти в межах самого Союзу, це-от дійсно віталось.

І. Д.: Якщо ми вестимемо мову про контакти київських філософів як із колегами з інших союзних республік, так і з інших країн, що пропонував Київ, у чому полягала його тематична своєрідність?

А. Л.: Дійсно, після Копніна Київ став одним із центрів радянської філософії, який мав свої змістові особливості. Коли директором Інституту був Копнін, центральною темою була гносеологія, про яку ми вже говорили.

Коли прийшов Шинкарук, він дав поштовх розвитку декількох нових тем. Першою стала тема науково-технічної революції, проте не в соціологічному, а радше в антропологічному контексті. Цікаво, що через ідеологічні обставини саме слово «антропологія» не можна було вживати інакше, ніж у контексті «критики буржуазної філософії», але по суті, це була тема на межі онтології та антропології.

Пізніше центральною стала тема діяльності, яка, зокрема, формулювалась ще як «человек и мир человека». Але тут кияни не були оригінальними, бо досліджувати цю тему першими почали москвичі, зокрема психолог Сергій Рубінштейн (ще в Одесі, 1922), який, до речі, перед першою світовою війною навчався спершу у Фрайбурзі, потім у Марбурзі, був учнем Когена й Наторпа (для неокантіанців тема діяльності була очевидно важливою, адже саме діяльність породжує конструкти, якими насичена культура). Після Рубінштейна темою діяльності в Москві займався Генріх Батищев, який описував і обґрунтовував, зокрема в праці «Діяльнісна сутність людини як філософський принцип» (1969), діяльнісний підхід у філософії. Цікаво, що ця праця з'яви-

лась одразу за працею Сартра «Критика діалектичного розуму», де розвивались подібні сюжети, проте на той час у СРСР ніхто не читав Сартра. Після цієї блискучої книги Батищева тема діяльності прийшла й до Києва, розлетілась усім Радянським Союзом. Уся молодь захопилася цією темою. Зрештою, тема діяльності, хоч і не була започаткована в Києві, проте стала однією з провідних для київської школи.

Наступною темою, якою почав займатись Володимир Іларіонович, був світогляд, і це, знаєте, звучало надзвичайно по-гегелівськи. Для Гегеля, історія духа – це історія гештальтів діяльності, де гештальти є цілісними та задають певне поле розуміння. Мені не все було зрозуміло в Гегеля про гештальти, деякі речі навіть вганяли мене в ступор і викликали багато питань, проте знайти і прочитати тексти на цю тему тоді було неможливо. Саме за цю Гегелеву ідею Володимир Іларіонович схопився та почав її досліджувати, проте, знову ж таки, не вживав слова «гештальт», боцімто не знав його. При цьому Шинкарук, цілком у річищі радянської філософії, зачарованої у 80-ті темою культури, розглядав світогляд насамперед у зв'язці з культурою. Натомість Лекторський, який був дуже педантичний, уважний до використання джерел, коли ознайомився з роботою Шинкарука щодо світогляду, здивувався відсутності жодної згадки про Дільтага. Причиною подиву стало те, що Дільтага написав коротку, але вельми вагомому у світовій філософії працю саме з теми світогляду – «Типи світогляду та їх формування в метафізичних системах»⁴.

Загалом, світогляд – це цікава тема, проте я не вважаю її настільки вже фундаментальною. Пізніше я познайомився з есеєм Гайдегера «Про подію» (*Beiträge zur Philosophie (Vom Ereignis)*), де він критикує поняття світогляду. Останнє, на його думку, суперечить суті філософії: світогляд збирає, узагальнює, а потім лише репродукує таке узагальнення, тобто культивує «закритість» філософії, заперечуючи образ «відкритого» філософування. Подібної позиції дотримувався, до речі, й Гусерль.

Саме ці теми й були у фокусі київської філософії: гносеологія, науково-технічні революції в антропологічному контексті, діяльність та світогляд. І працювали над цими темами, варто сказати, потужно. Отож у філософії, що набувала регіональних рис, Київ став повноцінним центром. В Україні була, в основному, ця-от Київська школа – філософська антропологія, яка видавалася за «деятельностный подход».

І. Д.: Які, у такому випадку, були своєрідності філософії в інших країнах соціалістичного блоку? Як вони виражались в академічній культурі їх представників, в тематиках досліджень?

А. Л.: Відверто кажучи, порівняно з рештою соцблоку, у 60-70 роках у СРСР було не так все й погано. Наприкінці 80-х я був у Москві опонентом на дисертації одного німця зі Східної Німеччини. У нього була тема соціального часу, а з неї я тоді вже вважався спеціалістом. Хороший хлопець, але дисертація була примітивна, тож я його «макнув» декілька разів. І, знаєте, він плакав після захисту, говорив мені: «Те, що можна у вас, у нас не можна. У нас ваша робота сприймається як ревізіонізм». Вони жили, як за примітивної сталінської «філософії прямої наводки».

Філософія на просторах соціалізму залежала від певних культурних регіонів. Поляки, наприклад, швидко позбулися цієї примітивної сталінської філософії, перейшовши до такого собі м'якого марксизму, вибудованого на західних джерелах. Причому

⁴Die Typen der Weltanschauung und ihre Ausbildung in den metaphysischen Systemen. Переклад заголовку цієї праці російською, на мій погляд, демонструє неуважність до нюансів філософських термінів. Так, у випадку цієї праці, поняття *Ausbildung*, що позначає насамперед формування, було перекладено як «обнаружение», викрививши, відповідно, уже в самій назві, зміст Дільтаєвих побудов. – *І. Д.*

поляки й не приховували своєї симпатії до філософської антропології, відповідно, залучали й гуманітаристику. Це був сильний бік польської філософії, з виходами в психологію, педагогіку.

В Угорщині в марксисті зберігся пієтет перед Георгом Лукачем, неомарксистською філософією. Лукач короткий час був міністром культури в соціалістичному уряді Будапешту (1918), потім перебрався до СРСР і став багато писати, до речі оригінально й цікаво. Варто згадати, що його три статті про суспільну свідомість у «Вестнике соцкадаемии» за першої публікації мали внизу примітку, що редакція не несе відповідальності за їхній зміст. Лукач був оригінальний і тонкий гегельянець. У нього є праця, що називається «Молодий Гегель», написана в 1938 році в Москві. Цей твір лише 1987 року видали в російському перекладі, але ми в Києві в 70-ті читали його німецькою (оригінал був у бібліотеці Інституту філософії).

У Румунії були цікаві публікації, але вони там переважно зосереджувалися на діалектиці. У Болгарії був академік Тодоров, і це був культ теорії відображення. Власне, Болгарія, як і НДР, була одним із найбільш задогматизованих регіонів.

І. Д.: *А як щодо таких своєрідностей в межах самого СРСР? Яка регіональна специфіка існувала тут?*

А. Л.: У республіках Балтії було явне неприховане захоплення аксіологією, антропологією, феноменологією. Ви знаєте, мені пощастило: я в чорнобильській рік закінчив свою монографію, майже не мав відпустки, був дуже стомлений. Оскільки працював тоді у Вищій партійній школі при ЦК КПУ в Києві, звернувся до ректора з проханням дозволити мені відлучитися на тиждень-півтора, бо мене, так-от вийшло, запросили до Латвії. Був один випускник аспірантури, латиш, мій, якщо так можна сказати, симпатик, який мене й запросив туди та пообіцяв влаштувати декілька лекцій. Першу – за мою тему, свідомістю. Пам'ятаю, що аудиторія була задоволена, я читав майже три години без перерви. Мене дуже вразили їхні знання феноменології, онтології, вибудовані на джерелах, вони загалом мали прекрасну джерельну базу. Я був вражений: у них усе це було, вони це читали й знали, але не «світилися» зайвий раз у публікаціях. Так само було й у грузинів – це теж люди, які прекрасно володіли джерелами й мовами, але публікації робили для себе, обережно, щоб не дратувати «великого ведмедя».

Д. П.: *Вони писали на провокативні теми?*

А. Л.: Ні, в грузинів були витончені теми. Ці праці можна було в Німеччині публікувати. Вони, власне, інколи знаходили шляхи й публікувалися там. Узагалі, і грузини, і прибалти тримали курс на Захід і мали деякі контакти з ним. У мене була мережа якихось знайомств у радянських республіках. Із розпадом Союзу поступово розпалися, на жаль, і ці зв'язки. Дехто з росіян сприймав і сприймає незалежність України як такий собі експеримент тимчасового характеру, як гру. Мені це дуже не подобалося тоді й не подобається тепер. Я відчув, що нас розводить не філософія, а політика. Зрештою, ці зв'язки занепали. Тоді я остаточно зрозумів, що все, Союзу нема, *ми тут*.

А тоді, як я вже казав, у мене встановилися контакти з рижанами. У Ризі жив Розенвельт, феноменолог. Його називали молодим Марксом, через дуже схожу зовнішність. Із лєнінградцями я теж дружив, бо там був Борис Марков, який пізніше, з 1993 року, завідував кафедрою філософської антропології. У мене навіть підручник Маркова з цього предмету був. Лєнінградці, узагалі, трималися. Я би виділив передовсім ще молодого професора Дробницького. Був Ядович, теж молодий, талановитий і неординарний. Вони працювали з опорою на західні джерела.

Власне, тому так обурювала позиція Києва, відірваного від сучасних іноземних джерел, теоретизуючого на піску з опорою тільки на класичну філософію, і це при

тому, що я теж прихильник класики. Тоді в Києві навіть сформувалися осередки, представники яких були орієнтовані на західні джерела. Але ці осередки були нечисленні й не надто впливали на звичне кївське «філософування».

К. М.: *А як стояла справа з цим у Москві?*

А. Л.: У московському Інституті філософії був прекрасний колектив, досить великий, і тому важко вхопити певні стабільно-іхні теми. З москвичами ми мали досить тісні стосунки. Спочатку вони були опонуючою організацією на захисті моєї кандидатської. Зараз так не прийнято, а тоді це було головним, бо якщо організація-опонент (вона ще називалася провідною) вас зарубала, то все – пишеш іншу дисертацію. Спочатку вони прорецензували мою дисертацію. Я сам запропонував, хотів бути першим на рецензію. Мені було цікаво, і, знаєте, я дуже хвилювався, бо там були такі аси союзного масштабу: Евальд Ільєнков, згаданий вже Батищев, Володимир Швирьов. Урешті, Швирьов мені особисто рецензію привіз і сказав: «Ви знаєте, у нас такої дисертації ще не було. У нас завжди дуже критичні, а цю дисертацію всі тільки хвалили». Москва мені зробила рекламу, з легкої руки Лекторського та інших.

Однак сам відділ Лекторського був під сильним випромінюванням прожектора КДБ, вони навіть йому самому не давали дуже довго захиститися і тримали в кандидатах. Нарешті, коли написав докторську, Лекторський прислав її до Києва, у наш відділ, відділ Шинкарука, на рецензію. До речі, коли його публікація «Субъект, объект, познание» тільки з'явилася, німці її видали в себе. Коли ми отримали докторську, мене викликав Олександр Яценко, мій, до речі, науковий керівник (у нас формально керівником відділу був Шинкарук, а реально керував Яценко) і каже: «Треба написати рецензію, вона має бути дуже ґрунтовна. Ми порадилися і вирішили, що ти відповідатимеш за рецензію, ти її напишеш». І я написав цю рецензію, Лекторський був дуже задоволений, а в Москві почали вираховувати, хто це міг написати. Спочатку думали, що це Іванов чи Кримський, або вони разом. А в той час якраз там, у Лекторського, стажувався Бистрицький, і він, за стилем, здогадався, що то був я. Його попросили передати мені пропозицію написати статтю для «Вопросов философии». Я залюбки її прийняв і опублікувався, це був десь 1977–1978 рік. Я ще в Москві брав участь у 4-му томі «Теорії пізнання», там є моя публікація, вона вийшла десь у 1994-му. За часів Союзу атмосфера в Москві була досить опозиційна, навіть із симпатією до дисидентства.

Я також мав контакти з Піамою Гайдено. Вона була дисиденткою, її із сестрою виключали з партії. У Москві вигнанці з Інституту філософії відправлялися до такого собі «внутрішньомосковського заслання» в Інститут історії природознавства й техніки: там були обидві сестри Гайдено, там були Огурцов, Мамардашвілі, якого теж вигнали. Вони влаштовували в цьому інституті надзвичайні семінари з такою полемікою, що молодняк з аспірантури й молодших наукових співробітників Інституту філософії бігали до них. А цей інститут вигнанців був буквально біля ЦК КПСС. Коли я приїздив до Москви, то завжди любив сходити до Інституту філософії, а потім – до Інституту вигнанців.

Д. П.: *Отже, хоч у 60-х атмосфера в Києві була вільніша, згодом він децю відстав, «відірвався від сучасних іноземних джерел», порівняно з іншими союзними філософськими осередками. А як загалом можна охарактеризувати рівень сталості міжнародних зв'язків?*

А. Л.: Стабільні зв'язки із зарубіжними країнами москвичі мали, починаючи від середини 80-х, а кияни та й інші отримали лише з розпадом СРСР. Із колегами з-поза соєблоку ніхто, окрім Москви, особливо й не міг взаємодіяти. Безперечно, десь такі контакти, звісно, у неофіційний спосіб, існували, проте це були аж надто ексклюзивні випадки.

Доступ до сучасної зарубіжної літератури

Д. П.: *Протягом розмови вже багато разів ви говорили про звернення до тогочасних актуальних перекладних і навіть оригінальних джерел. Розкажіть, будь ласка, коли у вас в Інституті почали з'являтися ці джерела?*

А. Л.: Оригінальні джерела в Інституті філософії почали з'являтися з приходом Копніна, саме в тамтешній бібліотеці я, тоді студент 4-5 курсів, познайомився з ними. Копнін створив інформаційний відділ, який відслідковував найсвіжіші публікації зарубіжної філософії, журнальні й монографічні. Він очолив Інститут 1962 року й невдовзі створив цей відділ.

Я дуже любив відвідувати цей відділ. Коли прийшов до аспірантури, мав за плечима диплом, присвячений Ясперсу й Раселу, щоправда, написав я його «лівою ногою». Прикметно, що Ясперса я читав в оригіналі: якраз до бібліотеки Інституту надішли його монографії, зокрема «Три основоположники філософування – Платон, Августин, Кант».

К. М.: *Що сталося після Копніна з цим відділом?*

А. Л.: Він залишився, але якість інтенсивності роботи впала, бо Шинкарук мов не знав: він читав Гегеля в російському перекладі, як і Канта, хоча нам завжди говорив учити мови. На жаль, незнання мов було властивим старшому поколінню. Але писати щось треба було, то вони й писали, спираючись на російські переклади. Мені ці риси київської школи не подобалися. У цьому відношенні москвичі молодші: там цілі відділи сиділи на масивах зарубіжної філософії, вони читали, відтворювали прочитане у своїх публікаціях (хоча могли інколи посилатися на джерела, а інколи, на жаль, ні). Мені, у принципі, подобалося те, що вони робили, і я прагнув того ж у нас. А знав я про те, що в них відбувається, бо був у тісному контакті зі сектором теорії пізнання (ІФ АН СРСР), який очолював Копнін, а після нього – Лекторський.

К. М.: *До якої західної літератури та в який спосіб ви як дослідник могли звертатись?*

А. Л.: Треба було шукати щілини, як один чоловік казав: «Мусимо знайти щілину в цегляній кладці». Механізм для отримання офіційно-доступного був такий: щойно Копнін створив інформаційний відділ, ми почали щоквартально отримувати черговий випуск бюлетеня «Нові надходження іноземної літератури в бібліотеки Радянського Союзу». Після цього я, або той самий Причепій, як і будь-який інший зацікавлений фахівець, обирали якусь потрібну їм монографію з тих, що надходили до нас, дивилися, в якій вона бібліотеці. Потім зверталися до міжбібліотечного абонементу. Ми могли замовити цю книжку, і нам її надсилали на один місяць. Ксероксу не було, тож сідали й конспектували. Я і кандидатську (1976), і докторську (1989) дисертації побудував саме на такій джерельній базі.

К. М.: *Що в цілому було з західної науки доступним, а що – недоступним? Чи була якась абсолютно недоступна література?*

А. Л.: Були джерела, які вам просто не надсилалися. Наприклад, «Проблема легітимізації пізнього капіталізму» (Legitimationsprobleme im Spätkapitalismus) Габермаса. Якщо б ви її замовили, то вам би відповіли, що вона в *спецфонді*. Тоді вже треба було брати з місця роботи, за підписом керівника закладу, де ти працюєш, довідку, що ти «благонадійний» і тобі це можна довірити. А потім їхати до Москви і працювати з книгою там, де вона зберігалася. Причому, це могли бути книжки без якихось антирадянських випадів, і мене це дивувало.

К. М.: *Чи могли бути та чи мали місце для вас якісь наслідки через саме звернення до подібних книжок?*

А. Л.: Ну, бачите, я ж використовував ці «спецфондівські» книжки, до того ж досить активно. Не обов'язково сама книга мала би бути антирадянською, вона могла не мати взагалі жодного стосунку до тогочасної політики, але її автор міг, наприклад, хильнувши якийсь із колегам в барі шклянку доброго вина, кинути декілька несхвальних чи критичних речень про Радянський Союз. І все, цього було достатньо. Так, наприклад, згадану книжку Габермаса навіть заборонено було виносити, можна було читати лише в самому спецфонді. А спецфонд у Києві, наприклад, знаходився в невеличкому приміщенні на четвертому поверсі старого корпусу Центральної наукової бібліотеки (розташований праворуч від вашого Червоного корпусу). Уже навіть бібліотекарі казали, що, мовляв, розуміють, що незручно, і самі б раді допомогти, але не можуть дозволити винести книгу. Тому їдеш у спецфонд, займаєш чергу та отаким чином працюєш. Пам'ятаю, через таку систему я на одне видання Гадамера чекав понад рік, бо книга, як то кажуть, «ходила по руках», охочих до неї звернутися не бракувало.

Д. П.: *Мабуть, у філософському середовищі циркулювала якась інформація про найбільш значущі західні джерела, так чи так доступні в СРСР?*

А. Л.: Наприклад, зі згаданою книгою Габермаса, як і з Гадамером, я познайомився за рекомендацією академіка Теодора Ойзермана. Свого часу в Києві відбулася спільна нарада академіків НДР і СРСР. Була чудова погода і після наради Ойзерман запропонував погуляти. Мені це було дуже цікаво, бо я, як і інші, дуже його поважав: це була вельми неординарна людина. У той післявоєнний час, коли Ойзерман починав роботу, диктат сталінізму у філософії був надзвичайно сильним, практично неможливо було від нього відступити. Існувала абсолютна вимога дотримання чистоти доктрини, що її зараз можна зустріти хіба в умовному Ірані, та й то щодо священних текстів. Але Ойзерман ще тоді, будучи досить простою людиною, фронтовиком, молодшим лейтенантом, дозволяв собі відходити від цих рамок. Він був насамперед істориком філософії, знав німецьку й англійську, часто казав, що якщо ви історик філософії, мусите обов'язково знати принаймні дві сучасні мови, а бажано ще й одну з давніх, латину, наприклад. Він тоді дуже активно пропонував мені Гадамера, із захопленням говорив про Габермаса, будучи тоді завідувачем величезного відділу історії філософії в Інституті філософії АН СРСР. І учнів він виховав відповідних. Ми тоді торкалися частково й тієї ситуації в науці, в якій тоді жили. Він казав так: «Якщо вимагається, то поки робитимемо так, а далі подивимось». Однак та система все одно не любила справжніх науковців, навіть якщо вони й дотримувалися її вимог: вона немовби «відчувала» їхню чужість.

Також я був знайомий з товаришем Ойзермана, Ігорем Нарським. Видатна людина, а теж «кльовали». Він так само брав участь у тодішніх філософських дискусіях, щоправда, не долюблював Мамардашвілі, а той був моїм, так би мовити, тодішнім кумиром.

Значно пізніше (протягом місяця в 1994-му) я стажувався в Німеччині, у Мюнхенському університеті, на запрошення мого друга Дітера Генриха. До речі, Генрих був учнем і другом Гадамера й суперником Габермаса. У нього саме спливав термін головування кафедру, тож він дуже підганяв мій приїзд, бо невдовзі настала б весна, його повноваження завершилися б, і він уже не зміг би мене влаштувати. Трапилося так, що я був присутнім при зачитуванні доповідей претендентів на місце Генриха. Так-так, у них, у цьому сенсі, дуже цікава система: спочатку є відкритий конкурс, потім обираються три найкращі кандидатури, а згодом вони готують доповіді (близько академічної години). І вже на підставі цих доповідей обирається новий очільник кафедри. І от, після першої з цих доповідей, яку виголошував колишній учень Генриха з Вільного університету Берліна, ми вийшли на перерві, у розмові якось спливла ця книга

Габермаса, і я кажу: «А, так-так, цікава книжка, пам'ятаю, у зелененькій обкладинці». А вони засміялися і зізналися, що самі її навіть не читали. Натомість для нас вона була дуже привабливою.

К. М.: *До речі, коли і як ви познайомились із Генрихом?*

А. Л.: З настанням незалежності Київський університет почав активно комунікувати із колегами зі всього світу. Першими, хто напрацював багато міжнародних контактів, були психологи, правники й соціологи. Соціологи мають завдячувати Володимиру Воловичу, який довгий час очолював їхній факультет.

Отож, до психологів завітали колеги з Мюнхенського університету. Зустрівши їх, я запитав, чи можуть вони допомогти й нам, філософам, встановити такі контакти? Мені порекомендували Генриха. Я написав невеличкого листа й також передав свою книгу «Свідомість як предмет теорії пізнання». Генрих читав російською, не надто добре, але читав. Він навчався в школі під час правління нацистів, і в той час був змушений вчити не лише англійську, а й російську, мови їхніх ворогів. За деякий час Генрих отримав цього листа та запропонував організувати для мене стажування. Так-от і познайомились, а згодом потоваришували.

До речі, на час стажування мене запросили жити під Мюнхеном, на віллі у заступника директора найбільшого іпотечного банку Баварії Bayerische Landesbank. Я жив там дуже комфортно, мені виділили дві кімнати, в одній з яких я міг дивитися телебачення та різні фільми. Мене взагалі тоді вразило німецьке телебачення: дуже багато документальних фільмів, причому зроблених дуже серйозно, навіть по-науковому, ґрунтовна аналітика в новинах, багато по-справжньому художніх фільмів. Так само я милувався з їхніх газет, де чи не кожна стаття є розгорнутою розвідкою щодо певної події або теми одразу в декількох аспектах: соціальному, історичному, причому подекуди на межі з філософією. Я й досі регулярно читаю німецькі газети й кожна стаття з них – це особливий різновид інтелектуального задоволення. Як на мене, таке наповнення інформаційного простору – це ознака надзвичайно високої культури суспільства, а разом і спосіб підтримання цього рівня. У Мюнхені відвідав Bayerische Staatsoper, оперу, потрапив на «Реквієм». Це було неймовірно: повний оркестр, хор, чотири солісти, – цю подію я запам'ятав на все життя.

Господар будинку, з яким я потоваришував, мав дуже складну роботу, що висаджувала його, вганяла в тривогу, у постійні стреси. Проте він говорив, що після наших з ним постійних вечірніх чаювань почував себе значно краще, ніби побував у психолога.

І. Д.: *Чи доводилося вам за радянського періоду особисто звертатися до повністю заборонених джерел, тобто до тих, що не зберігалися навіть у спецфондах?*

А. Л.: Досі маю працю Алена Безансона, французького політолога, російський переклад якої був опублікований одним емігрантським видавництвом: «Русское прошлое и советское настоящее», лондонське видавництво Overseas publ. interchange, 1984 (одна з частин цієї книги була присвячена голоду в Україні). У 2007 році українською переклали іншу книгу цього автора, «Лихо століття». Тож «Російське минуле...», здається, десь у 1986 році, мені дав Віктор Козловський, що працює зараз у Могілянці. Якщо б нас «взяли» з цією книжкою, ми цілком могли б отримати десь по року відсидки. Тому ми дуже обережно почали шукати, як її зберегти. А тоді якраз почали з'являтися перші ксерокси. Були вони на той час здебільшого тільки в партійних установах. Ну, у ЦК комсомолу я її й передрукував, у першого секретаря Матвієнка. Причому для останнього ми теж зробили один примірник. Потім мене навіть міліціонери обшукували, щоб, не дай Боже, нічого не виніс з кабінету секретаря, але пронесло, нічого не

знайшли. А вийшов я на Матвієнка через його наукового керівника з аспірантури у Вищій партійній школі. Ну, ми й науковому керівнику копію зробили.

У цій праці, до речі, я зустрів той-таки Гегелів сюжет про перевернутий світ, причому без єдиного посилання на Гегеля. Це мене дуже здивувало, тому я взяв оцей власний самотужки переплетений примірник із собою на засідання ради щодо присудження молодшому Єрмоленку звання доктора політичних студій в Парижі (я був рецензентом його дисертації), на якій мав бути й Безансон. Жив я тоді біля центрального входу в Люксембурзький сад, якраз там, де любить гуляти Дасен, неподалік від Сорбони. Так от, взяв я цю книжку із собою, бо вона дуже сильно в 1986-му мене захопила. І от Безансон прийшов на раду, я до нього підійшов, ми познайомились (він російською й пише, і спілкується пристойно). Поспілкувались, на жаль, не довго, бо він, поважного вже віку людина, поїхав хвилин за 15 після початку ради. Але підкупив він мене зверненням до цього сюжету. До речі, на мою думку, ніхто про цей перевернутий світ не писав краще за Гадамера, зокрема в праці «П'ять студій про Гегеля», створеній у форматі збірки есеїв, яку я свого часу законспектував.

К. М.: Пане Анатолію, відомо, що в СРСР західну філософію вивчали здебільшого в річці «критики буржуазної філософії». Чи можна було її досліджувати поза цим контекстом упередженого зіставлення з радянським марксизмом? Чи могли дослідника допустити до спецфонду, якщо його робота не була пов'язана з «критикою»?

А. Л.: Поки Союз зберігався, мали досліджувати в межах критики. Що ж до спецфонду, то допуск залежав не від теми дослідження, а винятково від політичної благонадійності. Не можна було, щоб вас на чомусь упіймали та, таким чином, ви запламували би свою благонадійну репутацію. У моєму житті, на щастя, подібного не траплялося, а з кедебешниками, хіба що перейменованими, я зустрівся аж у 1995 році й за інших обставин. За Союзу ж мені просто пощастило, що все це мене минуло.

Ці хлопці, що ніколи, як відомо, не бувають «колишніми», прийшли до мене вже в іпостасі нашої вітчизняної спецслужби, коли моє прізвище з'явилося серед претендентів на деканство. Я зовсім тоді не мав бажання виставляти свою кандидатуру, однак умовили друзі: так я, мовляв, найкраще покажу, що, по-перше, на філософському факультеті є кадри, а, по-друге, що я не боягуз. Між мною та переможцем тих виборів, до речі, тоді був невеликий розрив. Був і ще один аргумент: коли попередній декан, Тарасенко, помер, я подивився на кандидатури, що висувались, і був вельми вражений. Аж до того, що пішов у Могиллянську академію до Вілена Горського й кажу: «Вілене Сергійовичу, мені, мабуть, доведеться до вас переводитися на роботу, бо там такі люди висувуються, що вони мене просто виживуть». Горський погодився, але сказав, що зможе мене взяти за декілька місяців. Це вже була весна, тож я мав надію, що мені дадуть допрацювати хоч до кінця семестру. Горський загалом приязно до мене ставився: ще в Інституті запрошував у свій відділ працювати, уже згодом, після цієї ситуації, пропонував зайняти його кафедру в Могиллянці, бо він вже збирався йти з роботи. Але я не зміг, пояснив йому, що не можу цього зробити: понабирав людей, стільки молоді, вони мені повірили, ким же я тоді буду, якщо піду.

Так от, приходять до мене майор, тоді вже наш «вітчизняний», і починає розмову з питання (до речі російською, що було трохи дико вже навіть для 95-го року): «Вам, мабуть, цікаво, що про вас думають?» Ну а я що, хіба що ідіоту було б нецікаво, хоч водночас розумію, що це їхня точка зору, узгоджена з місцевою «пігмейською» публікою. І каже він мені: «Вас вважають західником і германофілом». І це з такою ніби претензією. Ясно, що гебешна компанія до таких, як я, ставилася погано, завжди пі-

дозривала в чомусь. Мені здається, тут існує певна ментальна несумісність. Я зрозумів так, що це деякі університетські кола його послали сказати: «Не сподівайся ні на що, ти нам не підходиш, ти не наш». Тож я йому відповів: «Дякую за комплімент, думаю, ви не кожному таке кажете. У термінології 37-го року те, що ви мені сказали, означало б, що я німецький шпигун». Розпрощались на його фразі, що я таки заслужив на цей комплімент. Отож із цим «не наш», і усвідомлюючи відсутність подальших «кар'єрних» перспектив на факультеті, я і жив, очолював свою кафедру до 2012 року. Що міг і вважав корисним для справи, те й робив.

Період незалежності й досвід реформування вітчизняної філософії

І. Д.: *Станом на кінець вісімдесятих ви викладали в декількох столичних вишах, були визнаним фахівцем не лише в Україні, а й в усьому Союзі. Чи не надходило вам пропозицій щодо керівних посад у якомусь із цих вишів чи в інших академічних установах?*

А. Л.: Так, справді, таке було, якраз коли я захищав 1989-го докторську. До захисту мене рекомендував професор Зінченко, дуже відомий московський психолог, друг Мамардашвілі. Він приїхав до Києва на мій захист як опонент, замінивши Мераба, в якого тоді, коли він був у Франції, неочікувано виникли проблеми із серцем. А на той час помирає директор Інституту психології, українського. Інститут роздирають внутрішні чвари через те, хто його очолюватиме. І тут Зінченко розповідає мені, що співробітники цього інституту просили його посприяти виборам нового очільника і припиненню цієї внутрішньої боротьби. Вони боялися, що через неспроможність колективу висунути кандидатуру з власного середовища, Інститут може піти під ліквідацію. Зінченко запропонував мене: «Візьміть Лоя. У нас, у Москві, часто психологічні інституції очолюють філософи». Та й сам Зінченко був передовсім філософом, і лише згодом потрапив до психологів.

І ось, у день захисту, ми із Зінченком розмовляли, я спитав його, як справи з Інститутом, чи знайшов він кандидатуру, а він повідомив, що рекомендував мене. І навіть уже на моєму захисті були кілька осіб з Інституту психології, прийшли подивитись, кого ж це їм рекомендували. Я не міг відмовитись, але був проти того, щоб ставати академіком. Я взагалі був проти цього совкового інституту академіків: Європа живе без академіків, там це може бути хіба що почесне звання за якісь особливі заслуги, але не цілий тобі інститут. Отож я погодився, але за умови, що стану головою на один термін і оберу собі наступника зі самого Інституту, з яким особисто працюватиму, а сам потім повернусь у філософію. Зінченко якраз запропонував, за своєю домовленістю з американцями щодо навчання радянських студентів в їхній аспірантурі, 8 місць для талановитих аспірантів-психологів. Мовляв, вони там вивчаться, і ті, хто повернеться (це, як ви розумієте, мали би бути ніяк не всі), стануть новою хвилею київських психологів. Але той Інститут я так і не очолив, бо на виборах програв з розривом у 4 голоси. Поки ж тривали вибори, я стільки лайки від цих наших психологів наслухався, що вийшов із чітким розумінням: невідомо ще, хто тут виграв, а хто програв.

Отож, стрибок у цю річку номенклатурну мені загрожував, але, слава Богу, воно мене оминуло. Завідування кафедрою – це вже інше, це ближче до науки. Як Дмитро Ліхачов свого часу писав: «Якщо ви очолюєте кафедру, що складається не більш як з дюжини людей, то ви і є, і відчуваєте себе науковцем, якщо перевалило за чортову дюжину, ви стаєте адміністратором, що вже має цілковито інше життя».

Д. П.: *Перед тим, як ми перейдемо до теми очільництва кафедри теоретичної та практичної філософії, скажіть, коли ви почали читати спецкурс на філософському факультеті? Це був 1988 рік? Хто вас запросив його читати?*

А. Л.: Так, 1988, це був курс по темі докторської, яку я коротко називав «філософією свідомості». Запросив мене його читати Микола Тарасенко, якого в 1987 році з Інституту філософії кинули в університет деканом. Вважали, що він зможе впровадити якісь зміни, якимось трансформує цей факультет. Однак згодом я відчув, що він радше сам пристосувався до місцевої публіки, бо не хотів входити у конфлікт. Згодом він запросив мене й каже (а тоді чомусь вважалось, що Лой різкий): «Тут різкістю не візьмеш, тут треба готувати плацдарм, нові кадри потрібні, у тому числі й керівні».

Так згодом я став очолювати кафедру, в 94-му з'їздив до Генриха. У 95-му, у безрезні місяці, помирає Микола Федосійович, і після цього мене дуже швидко обрали на завідувача. Моє обрання було ініціативою професора Ганни Горак. І от перше засідання кафедри (уже за мого завідування), і я кажу: «Ви знаєте, ми працюємо ще в совковому режимі, а треба міняти саму парадигму. Подивіться, у нас і дисципліни всі ті самі совєцькі. Треба знайти дисциплінарну матрицю, прийняту десь в Європі, зокрема центральній, адже наша традиція завше перебувала, так би мовити, під враженням німецької та, почасти, австрійської філософії. Тому не буде в нас більше переназваного діамату, а буде філософська пропедевтика, буде онтологія, метафізика». І от я це сказав, сиджу, а на мене дивляться колеги великими очима. І я в тих очах читаю: «Господи, навіщо ми тебе обирали». Але потім люди настільки вжилися в усе це, що здивували навіть мене. Взорувались ми на сучасні німецькі видання та курси: так у нас з'явилися метафізика й онтологія, теорія пізнання та епістемологія, соціальна філософія, філософія історії. Епістемологію, такий собі англо-саксонський її варіант, читав Джулай, який зараз в Могилянській академії викладає. Шкода, але його вижили з факультету. Зрештою, зробили ми схему дисциплін таку, як у німецьких університетах. Я дуже турбувався через те, що довгий час не було в нас філософії права, бо не було кому її читати. Згодом я вмовив Баумейстера, і він став першим, хто викладав тут філософію права. І от уже коли ми ввели філософію права, я вже став почувати себе в більш-менш сучасному філософському середовищі.

К. М.: *Як ви оцінюєте свої та кафедральні здобутки в період вашого завідування?*

А. Л.: Це був, без перебільшення, поворот, і найдужче я радий тому, що люди пішли за мною без будь-яких скандалів. Порядність, яку тоді продемонстрували колеги – обов'язкова річ у науці. Мій вчитель, Олександр Яценко, якимось сказав: «Для людей нашого кола важливі дві речі: фаховість і порядність». Потім подумав і додав: «Навіть навпаки: порядність і фаховість». Ніколи не забуду цієї фрази, і взагалі його. Цікавий був чоловік: у ньому була відкритість і, водночас, упевненість.

Так само я дуже хотів, і це в мене почасти вийшло, перенести сюди, на кафедру, ту надзвичайну атмосферу, що панувала в нашому відділі, найкращому в Інституті. Я би сказав, що завдяки нашій роботі змінилась провідна тональність факультету, він став жвавішим.

Звісно, були й проблеми на цьому шляху. Так, коли я взяв кафедру, до нас приєдналися історики філософії, а вони, те покоління, мали дуже дивну модель поведінки. Безліч всього треба зробити: програми, документація, курси, а вони нічого не роблять, це все ніби не до них. Довелося піти до декана, Анатолія Конверського, і сказати: «Було б добре, якби ти цю кафедру історії філософії забрав, і най вони існують окремо». Так воно і сталося. До речі, Тарасенко, ще до того, як ці кафедри об'єднати, хотів, щоб я взяв саме кафедру історії філософії. Я мусив відмовитись, бо для цього

потрібен дуже тонкий історик філософії, такий, що любить саме історію, бо мене віднесло б чи то в онтологію, чи то в антропологію. Історик філософії – це взагалі особливий тип особистості. От у мене є учень, зараз очолює Кантівське товариство України, Віталій Терлецький. От він саме чистий історик філософії, уважний до нюансів, обставин. Але це не для мене. Потім ця кафедра, коли відділили їх, понабирала нових працівників, продовжила існувати вже окремо, але тим я вже не надто цікавився.

Д. П.: *Ви розповідали, що за часів вашого студентства існували студентські гуртки, один з яких, наприклад, очолював Булатов. Чи існували подібні об'єднання вже за доби вашої роботи в університеті та завідування кафедрою?*

А. Л.: Коли я тільки прийшов до університету, я намагався створити щось подібне, заснував семінар з філософської антропології. Для мене повноцінна філософська антропологія можлива там, де збираються психологи, філософи, соціологи, багато представників різних гуманітарних напрямів. І я заснував такий майданчик, люди до нас приходили, була дискусія. Але, на жаль, хтось звернувся до Тарасенка, мовляв, Лой там щось сумнівне робить. І Тарасенко попросив мене припинити роботу цього семінару. Так, наскільки мені відомо, традиція перервалася.

Перспективи філософії в Україні і світі

І. Д.: *Як би ви оцінили сучасний стан справ в українській філософії?*

А. Л.: Згадалась мені одна історія, майже анекдотична. Одного разу дніпровська, ще тоді дніпропетровська, футбольна команда запросила дуже відомого тренера, Хуанде Рамоса. Він почав навчати футболістів за своєю методикою, повідкривав їм свої конспекти. Вони ніби щось і вивчили звідти, але як виходили на поле – усе відразу вилітало з голови й починали грати абияк. На наступному тренуванні він сказав їм: «Не можете грати – будемо багаті». От і наша академічна філософія все ще, на жаль, бігає, а не вдається до рефлексії і, відповідно, подальшої гри.

Філософія залежить від затребуваності в ній соціальної атмосфери, натомість нинішнє українське суспільство в такому стані, що... За часів моєї молодості наші (філософські) монографії розходилися серед нефілософів: якщо не викупиш достатньої кількості примірників, щоб пороздавати знайомим – усе, потім їх уже було не купити. Це було приємно, бо була своя аудиторія. Працюючий інтелект нації, він був зосереджений в науково-дослідницьких інститутах, і їх було дуже багато. Інтелект нації працював. Це був десь кінець 80-х.

К. М.: *Що ж із ним зараз сталося, де ж цей інтелект?*

А. Л.: Я не знаю. Нема затребуваності, і не тільки філософії. Відповідно, занепадає і фах, і загальний рівень комунікації, й інституції. Це, мабуть, не тільки в нас. От, у 70-ті роки й 60-ті у Франції попит на філософську літературу і психологію був більший, ніж на художню. Фуко, коли читав лекції в Олімпії – це там, де мають честь декотрі зірки естрадні виступати – слухачі сиділи навіть на сходинах. Чому ми зараз спостерігаємо такий занепад інтересу до всього цього – це питання як для вашого покоління, так і для нашого. Я часто думаю над цим. Перекоаний, що існують певні історичні ритми, якими живе суспільство, тож будемо сподіватися на наше Відродження. Надія ця підкріплюється, зокрема й тим, що зараз відбувається значне пожвавлення публічної філософії, і я вважаю, що це, безперечно, потрібно. У тій формі, яка відповідатиме запиту. Тож навіть спрощення філософського дискурсу заради публічності цілком виправдане.

К. М.: *Що б ви сказали тим, чий сумнів у майбутньому української філософії перевищує надію на це майбутнє?*

А. Л.: Філософія виживе, бо вона – одвічна й неунікненна потреба, така ж, як мистецтво. Це «об’єктивні форми духу», суспільство потребує такого. Це *Besinnung*, осмислення. У Гайдеггера є праця – «Наука й осмислення», де він проголошує своє відоме твердження, що наука не може мислити, а філософія, натомість, має мислення за своє призначення. А куди ж ми без мислення? Тому філософія й виживе.

Одержано / Received 11.02.2020

Anatoly Loy, Illia Davidenko, Kseniia Myroshnyk, Daria Popil

The Mind behind the Iron Curtain: Ukrainian Philosophy of the Late USSR and World Science

Interview of Illia Davidenko, Kseniia Myroshnyk, Daria Popil with Anatoly Loy.

Анатолій Лой, Ілля Давіденко, Ксенія Мирошник, Дар’я Попіль

Розум за «залізною завісою»: українська філософія часів пізнього СРСР та світова наука

Інтерв’ю Іллі Давіденка, Ксенії Мирошник, Дарії Попіль з Анатолієм Лоем.

Anatoly Loy, Doctor of Sciences in Philosophy, Professor-emeritus, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine).

Анатолій Лой, д. філос. н., професор-емерит Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

e-mail: anloy@ukr.net

Illia Davidenko, master student, Faculty of Philosophy, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine).

Ілля Давіденко, магістрант філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

e-mail: illia.davidenko@gmail.com

Kseniia Myroshnyk, undergraduate student, Faculty of Philosophy, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine).

Ксенія Мирошник, студентка філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

e-mail: seniormooncake@gmail.com

Daria Popil, undergraduate student, Faculty of Philosophy, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine).

Дар’я Попіль, студентка філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

e-mail: dashapopil13@gmail.com
